

Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése zsugorodó városokban

NKFIH 119465

záróbeszámoló¹

Virág Tünde
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Regionális Kutatások Intézete

[A városi zsugorodás és a városi egyenlőtlenségek értelmezése: kutatási kérdéseink](#)

Kutatásunk célja a zsugorodó városok társadalmi problémáinak, a városon belüli társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek különböző megjelenési formáinak tematizálása, illetve az ezzel összefüggő releváns folyamatok megértése volt. Azaz nem önmagában a városi zsugorodást mint térbeli-társadalmi jelenséget vizsgáltuk, hiszen városi zsugorodás sosem kizárólag önmagában érdekes; a városok népességének csökkenése minden esetben olyan jelenség/tünet, amely mélyebb politikai-gazdaságtani és társadalmi mozgásokon alapul. Ráadásul ezek a mélyebb, szerkezeti mozgások egyszerre és egymással összefüggésben több léptéken zajlanak. Azaz kutatásunk elsősorban a városon belüli térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek különböző metszeteire fókuszált a zsugorodó városok keretein belül. A kutatásunk során a következő célokat tűztük ki:

- a zsugorodást a népességcsökkenésen túl gazdasági és politikai jelenségként is értelmezzük (Bernt 2015)
- a zsugorodást nem mint önmagában álló dolgot, hanem mint tágabb szerkezetváltásokba ágyazódó jelenséget figyeljük meg, és az elemzés során pedig egyszerre értelmezzük a kontextusokon átívelő közös dinamikákat és helyi történeti és intézményi specifikumokat (Aalbers-Bernt 2018)
- a zsugorodással összefüggő jelenségeket egyszerre több (országos, városi, szomszédsági) léptéken vizsgáljuk (vö. Caglar–Glick Schiller 2018)
- a materiális (gazdasági, intézményi) folyamatokat az ezekkel kapcsolatos narratívákkal és percepciókkal együtt vizsgáljuk
- figyelembe vesszük, hogy egy adott terület (város) zsugorodása más és más jelentéssel bír a különböző társadalmi pozícióban elhelyezkedő csoportok számára (pl. politikai vezetők, helyi vállalkozók, helyi középosztály, marginalizált és szegregált csoportok stb.). Azaz ez elemzés reflektál a helyi társadalom belső rétegzettségére, a különböző társadalmi és etnikai csoportok egymáshoz való viszonyára.

Az elmúlt évtizedekben az európai városok jelentős részét, és ezen belül is elsősorban a poszt-szocialista városokat a zsugorodás jellemzi, ami elsősorban az utóbbi évtizedek sokszerű gazdasági átalakulásának, a globális pénzügyi válság negatív hatásának, és az EU-n belüli kelet-

¹ A záróbeszámoló jelentős átfedésben van a Jelinek Csaba – Virág Tünde: Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon Szociológiai Szemle 2020.2 cikkével, ami a kutatás összegzéseképpen megjelent különszám bevezetője.

nyugat irányú migrációnak köszönhető (Haase et al 2016 Mykhnenko, Turok 2008 Wolff-Wiechmann 2018). Magyarországon az elmúlt évtizedekben a városok háromnegyedének csökkent a lakónépessége, ezek jellemzően az ország periferikus területein elhelyezkedő kis- és középvárosok (Koós 2020). A KSH 2001 és 2011-es Népszámlálásának mikroadatainak elemzése rávilágított, hogy a zsugorodó városokra nagyobb mértékű szegregáció jellemző, mint a népességüket növelőkre, ám – szemben a külföldi nagyvárosok tapasztalataival – az elkülönülés mértéke jellemzően nem emelkedett a vizsgált időszakban (Koós 2020). Módszertani kiindulópontunk az volt, hogy a zsugorodás-definíciónk és a kutatási kérdéseink egy olyan vegyes módszertan kidolgozását teszik szükségessé, amely ötvözi a kvantitatív és kvalitatív kutatási technikák előnyeit². Mivel a magyarországi kontextusban a kis- és középvárosok a leginkább érintettek a zsugorodási folyamatokban, ezért a négy terepünket ebből a településkategóriából választottuk, figyelve a városok regionális elhelyezkedésére és a társadalomtörténeti hátterére is.

Terepmunkánk első helyszíne arra az egykori *szocialista iparvárosra* esett, ahol a második világháború után a szisztematikus fejlesztéseknek köszönhetően a lakónépesség először megerősödött, majd a politikai-gazdasági átalakulással párhuzamosan jelentős mértékben, az elmúlt három évtizedben majd ötödével csökkent. Annak ellenére, hogy az egykori szocialista ipar üzemeiből számos kis és középvállalkozás fejlődött ki a városban, amit az utóbbi években újabb vállalkozások követtek, a városi identitás, hagyományok még mindig nagyon erősen kapcsolódnak az egykori szocialista nagyüzem aranykorához, ami a társadalmi kapcsolatokban is megmutatkozik. A szocializmus időszakában a lakónépesség növekedése azt is jelentette, hogy szinte mindenki valahonnan máshonnan érkezett a városba. Ennek a társadalmi olvasztótégelynek a legfontosabb integrációs mechanizmusa a közös munkahely lett.

A mezővárosok közül két tipikus példát választottunk. A második terepünk egy olyan város lett, ahol történetileg a középbirtok volt jellemző, és amelyben erre épülve a szocializmus időszakában nagyüzemi mezőgazdaság alakult ki. Napjainkban a helyi vállalkozások irányította szántóföldi növénytermesztés a domináns. A másik mezővárosban, a harmadik terepünkön, ezzel szemben történetileg a kisbirtok dominált. A szocializmus időszakában erre alapozva a második gazdaság keretei között kialakult egy olyan vállalkozói mentalitásra építő kertészeti kultúra, amely a mai napig is meghatározó a helyi társadalom formálásában. A *középbirtokos mezőváros* és a *vállalkozó mezőváros* gazdasági és társadalmi mutatói nagyon hasonlítanak, és mindkét kisváros az ország periférikus területén helyezkedik el. Míg a középbirtokos mezővárosból a térszervezés után azonnal (1960-as évek), addig a vállalkozó mezővárosból csak a nyolcvanas évek végétől jellemző a szelektív elvándorlás, azaz a magasabb státuszú családok gyerekeinek „kimenekítése”. A két város eltérő társadalomtörténeti beágyazottságának okán a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti társadalmi viszonyok/kapcsolatok nagyon különbözőek. Mindkét településen jelentős a szegény és cigány családok száma és aránya. A cigány családok mindig a középbirtokos mezőváros társadalmán és terein kívül, a város szélén elhelyezkedő két nagy cigánytelepen éltek. Ezzel szemben a

² A kutatás kvantitatív eredményeinek (Koós 2020) publikálása mellett a kutatás legfontosabb eredményeit a Szociológia Szemle 2020/2 különszámában közzétük.

vállalkozó mezőváros mindig is büszke volt arra, hogy a városban számos vallás és nemzetiség élt egymás mellett, így az itt élő cigány családok eleve egy soknemzetiségű helyi társadalomba illeszkedtek.

Negyedik városunk egy *polgár város*, ahol a kereskedelem és az iparfejlődés a 19. század második felétől regionális jelentőségű volt. A város életében a mai napig meghatározóak az egykori polgári épületek és intézmények, e terek használata, a városban jelentős számban élt zsidó családok emlékezete. A város zsugorodását részben határmentisége okozza, az, ahogyan a trianoni határokkal a város a perifériára került. Mindezt nem tudja ellensúlyozni regionális szerepe és az uniós csatlakozással „eltűnő” határok.

A kiválasztott városokban a szociológiai terepkutatást egy hosszabb, a kutatócsoport³ minden tagjának részvételével zajló közös terepmunkával kezdtünk. A terepeken a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplőkkel készített interjúk narratívái alapján próbáltuk megragadni a kutatási kérdéseinkhez kapcsolódó legfontosabb helyi diskurzusokat. Az interjúk, informális beszélgetések, megfigyelések mellett adatokat gyűjtöttünk a helyi önkormányzatoknál, az általános iskolákban (Jelinek, 2020, Zolnay 2020), illetve feldolgoztuk és elemeztük a 2011 évi népszámlálás mikrodadatait (Koós 2020, Virág 2020). A városon belül egy-egy mikrovilág, városrész, vagy konkrét intézmény kutatása során előtérbe kerültek a hosszabb jelenlétet igénylő, alapvetően a terepi megfigyelésekre, beszélgetésekre építő etnográfiai kutatási módszertanok, amit az adott mikrovilág meghatározó személyeivel készült több üléses életútinterjúk egészítettek ki (Kovai 2020, Németh 2020).

Ambivalens zsugorodás?

A kutatás során született folyóiratcikkek különböző nézőpontból, különböző elméleti megközelítéssel dolgozták fel a kutatás során összegyűjtött empirikus anyagot, azonban közös bennük a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek változására való érzékenység. A közös terepeken és empirián túl a cikkeket még az köti össze, hogy a városi zsugorodást mint különböző léptékeken megjelenő, társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok kölcsönhatásának eredményeképpen létrejövő jelenséget értelmezik, amely gyakran egymással ellentétes, szétartó folyamatokat, ambivalenciákat hoz létre egy-egy városon belül. Azaz, egy-egy zsugorodó város statisztikai mutatói mögött különböző társadalmi csoportok és különböző városrészek esetén eltérő társadalmi pályák és percepciók állnak. Kutatásunk egyik legfontosabb hozzáadott értékének a zsugorodás ambivalens jellemzőinek a leírását és magyarázatát látjuk, és a továbbiakban ezeket az eredményeket emeljük ki.

Virág Tünde (Virág 2020) tanulmánya a népszámlálások számlálókörzeti adatainak elemzésén keresztül rámutat, hogy a lakónépeesség csökkenésének dinamikája, az elvándorlás mintázata és intenzitása városonként és városrészenként eltérő. A városokon belül vannak fiatalos, többségében növekvő lakónépeességű és előregedő, kiürülő városrészek. A városok központi

³ A terepmunkát végző kutatócsoport tagjai: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János

területei, a szocializmus időszakában a helyi középosztálynak épült egyes lakótelepek napjainkban jellemzően előregedő, kiürülő terek, amelyet az évtizedes szelektív migráció térbeli megjelenéseként értelmezhetünk. A szelektív migráció másik következménye a vizsgált városokban egyébként is jelentős számban jelen levő marginalizált, társadalmilag kirekesztett csoportok számának és/vagy arányának növekedése a városokon belül. E jelenség térbeli megjelenései a fiatalos korszerkezetű, társadalmilag szegregált és stigmatizált városrészek. A népszámlálások számlálókörzeti adatai alapján a helyi társadalmak demográfiai polarizációja, azaz a fiatalos és az előregedő városrészek statisztikai mutatói közötti különbség élesebb azokban a városokban, ahol társadalmi és térbeli szegregáció eleve erősebb, és etnikai alapú. A városokon belüli szegregáció mértéke és a szegregációs minták alakulása, azaz, hogy ezek a területek a város peremén egy tömbben, vagy a városon belül elszórtan helyezkednek el, meghatározza a helyi önkormányzat eszközeit és lehetőségeit is a marginális társadalmi csoportok térbeli és társadalmi helyzetének, városon belüli mozgásának befolyásolására és kontrolljára. Az önkormányzatnak elsősorban a szociális bérlakások és a legszegényebbek számára még napjainkban is az egyetlen biztos megélhetést nyújtó közmunka lehetőségek ellenőrzési és elosztási mechanizmusain keresztül van lehetősége az érdekes és érdemtelen szegények közötti, illetve a szegények és a város többi lakója közötti térbeli és társadalmi határok fenntartására és kontrolljára, amit megerősít a marginalizált területek diszkurzív kijelölése. A marginalizált társadalmi csoportok térbeli kontrollját erősíti, hogy a különböző fejlesztési programok, elsősorban az EU-s finanszírozásból megvalósuló városrehabilitációs és telepfelszámolási programok a helyi jóléti rendszer részeként, azok elosztási mechanizmusain keresztül működnek. Bár e programokon keresztül az önkormányzat a legrosszabb állapotban levő telepeket időről időre megszünteti, és sikeresen bővíti bérlakás állományát, de az erősen kontrollált költözésekkel az érdekes és érdemtelen rászorulóknak között szelektál; egyes telepeken, lakótömbökben megerősíti és konzerválja a térbeli kirekesztettséget, a telepi létet, vagy esetlegesen a lakásvárásokkal és költöztetésekkel más városrészekbe helyezi át a problémát.

A vizsgált városok fiatalos, társadalmilag szegregált és stigmatizált városrészei mellett találhatunk olyan fiatalos korszerkezetű negyedeket, amelyek az alsó-középosztálybeli családok számára kínálnak megfizethető lakhatást, és olyan átmeneti térként értelmezhetőek, amelynek helyi megítélése ambivalens, relatív pozíciója a városban bizonytalan. Az átmeneti terek lakói folyamatosan változnak, legtöbbjük számára ez csak ideiglenes, vagy annak gondolt lakóhely mobilitási pályájuk egy pontján. Az ilyen „társadalmilag billegő” városrészek társadalmi stabilitása jelentős mértékben függ a be- és kiköltözők társadalmi és etnikai összetételétől, amit alapvetően az ingatlanárak határoznak meg. Németh Krisztina (Németh 2020) tanulmánya pont egy ilyen átmeneti teret mutat be egy fiatal roma nő életútján keresztül. A fiatal nőnek és családjának térbeli és társadalmi mobilitása egy falusi, telepi marginalizált térből egy relatíve jobb helyzetű, városi átmeneti térbe bemutatja a falusi térből való fokozatos kiágyazódás összefonódását a munkahelyi előrelépésekkel, a hagyományos női szerepek és a család jelentésének átfogalmazódásával. A felfelé történő térbeli-társadalmi mobilitás ambivalens „társadalmi helyérzetet” körvonalaz, amit a habitus lassú változása hosszabb távon ellensúlyozni látszik. A marginalizált, falusi cigánytelepről a városi lakótelepre való költözés a család életében egyértelmű térbeli előrelépésként jelenik meg, ugyanakkor az adott városrész

sajátos, billegő helyzete a városi térben és diskurzusaiban is jelzi azt, hogy inkább egy heterogén összetételű, bizonytalanabb státuszú átmeneti térbe érkeztek. Ez a város zsugorodásának kontextusában egyszerre lehet a társadalmi előrelépés, a lecsúszás vagy a benntagadás tere, amelynek jövőbeli státuszát a benne élő családok pályája, sorsa is alakítja.

Kovai Cecília (Kovai 2020) tanulmánya a társadalmi mobilitás ambivalenciáit a hátrányos helyzetű roma népesség társadalmi mobilitását célzó tanodaprogramok elemzésén, a fejlesztési programok strukturális beágyazottságán keresztül elemzi. Az egyik vizsgált városban működő két tanoda működését mint a különböző szintű gazdasági, társadalmi, politikai intézményrendszerbe ágyazott folyamatot vizsgálja. Alapvető kérdése, hogy milyen ambivalenciákat okoz a tanodák középosztályosodási törekvése és a marginális társadalmi csoportokat kontrolláló, a gazdasági és politikai folyamatokból kirekesztő struktúrák közötti feszültség. A városban található tanodák mindennapi működését alapvetően meghatározzák a zsugorodó volt iparváros strukturális körülményei, és az osztályhelyezettel összefüggő cigány-magyar különbségtétel működése. A zsugorodó városban a szélesebb, rendszerszintű folyamatok elsősorban a drasztikus népességcsökkenésben és az ezzel járó demográfiai átalakulásban mutatkoznak meg, amelyek a hátrányos helyzetű roma lakosság arányának növekedésével jár. Ez a demográfiai átalakulás ellentmondásosan hat az osztályalapú etnikai különbségtétel működésére, hiszen egyszerre nyitja meg a társadalmi felemelkedés útjait, termel ki új kirekesztő mechanizmusokat, és növeli meg a cigány lakosság politikai jelentőségét a helyi közéletben. A fentiek eltérő módokon jelennek meg a két különböző szemléletmóddal működő tanoda mindennapjaiban. A civil társadalom eszméjéhez kapcsolódó, értelmiségi, középosztálybeli értékeket közvetítő tanoda esetében a közvetítendő habitus csak kevés ponton érintkezik a hátrányos helyzetű volt ipari középváros strukturális viszonyaival és pozícióival. Bár a roma érdekképviselő politikai intézményéhez kapcsolódó tanoda egyszerre kapcsolódik a politikai klientalizmus szálain keresztül a helyi társadalom strukturális viszonyaihoz, és ágyazódik be a szegény roma közösség életébe, de éppen ez a szoros beágyazottság jelenti az egyeztetési folyamatok fő kihívását, hiszen, a tanoda a politikai klientalizmus értelmezési keretében végleg elveszíti a középosztályosítási projekt hitelességét.

A felzárkóztatás civil szféra által üzemeltetett helyi intézményei mellett fontos szereplői lehet(n)ek a városi zsugorodási pályák alakításában az oktatási intézmények is. Zolnay János (Zolnay 2020) tanulmányában azt elemzi, hogy az oktatási rendszer 2010-es évek eleji központosítása után, a középvárosok oktatási kvázi piacain hogyan viszonyulnak a különböző iskolák a zsugorodás jelenségéhez. A cikk azt állapítja meg, hogy bár a zsugorodás egy a helyi oktatási rendszerekre is hatással lévő valós folyamat, azonban az iskolavezetők ezt intézményes pozícióik miatt általában nem érzékelik. Az iskolavezetők nem csak a városi zsugorodás kérdéseit tették zárójelbe az elbeszéléseikben, hanem egyfajta tér-vaksággal is jellemezhetjük őket, hiszen az oktatási centralizáció következményeképpen a komplex urbanisztikai és társadalmi változások kormányzásának a szétválasztásával egy olyan közpolitikai vákuum alakult ki, amely a helyi oktatási kvázi piacok dezintegrációjának az irányába mutat.

A városi zsugorodás folyamata azonban nem csak akkor tűnik ambivalensnek, ha a különböző társadalmi csoportok és városi intézmények eltérő percepcióit, vagy a különböző városrészek eltérő dinamikáit vizsgáljuk. A kisebb földrajzi léptékek (városrészek, háztartások léptéke) mellett érdemes a kis- és középvárosi zsugorodást a magasabb léptékek figyelembevételével is

kontextusba helyezni. Ennek a kontextusba helyezésnek egy részét, pontosabban az országos és a városi lépték, azaz a központi kormányzat és a kis- és középvárosi önkormányzatok változó viszonyát elemzi Jelinek Csaba (Jelinek 2020) tanulmánya.

Ha kizárólag az országos makrostatisztikai adatokat vizsgálánk, akkor első ránézésre az elmúlt évtized második fele a gazdasági növekedésről, és a makrogazdasági stabilizálódásról szól. Ennek a stabilizálódásnak egy központi eleme volt a települési önkormányzatok adósságrendezése, amely azonban együtt járt a teljes önkormányzati rendszer központosító reformjával. Így bár a zsugorodó városok önkormányzatai megszabadultak egy tetemes mennyiségű adósságtól, azonban ez együtt járt az önkormányzati feladatkörök csökkenésével, illetve a politikai és gazdasági kontroll erősödésével. A települési önkormányzatok költségvetési mozgástere kizárólag olyan területeken nőtt, melyek alkalmasak a helyi társadalom alsóbb rétegeinek a kontrolljára (pl. közfoglalkoztatás). A zsugorodó kis- és középvárosok szempontjából ez több dolgot is jelent.

Egyrészt, az önkormányzati rendszer és egyes ágazati politikák (pl. szociálpolitika) reformjainak a következményeképpen a települési önkormányzatok mozgástere összességében csökkent, és a korábnál is kevesebb eszközük maradt a zsugorodás negatív következményeinek a kezelésére. Másrészt, a reformok eredményeképpen a kontrollmechanizmusok egyfajta leszivárgását azonosíthatjuk, amennyiben mind a központi kormányzat városi önkormányzatok feletti kontrollja, mind pedig a városi önkormányzatok marginalizált csoportok feletti kontrollja erősebbé vált. Bár ez összességében ideig-óráig pacifikálhatja a növekvő térbeli-társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó feszültségeket, a feszültségek rendszerszintű okai nem változnak, vagy még akár fel is erősödhetnek.

Hivatkozott irodalom

Aalbers, M. B. – Bernt M. (2018): The Political Economy of Managing Decline and Rightsizing. *Urban Geography*, 40 (2): 165-173. doi: 10.1080/02723638.2018.1524654

Bernt, M. (2015): The Limits of Shrinkage: Conceptual Pitfalls and Alternatives in the Discussion of Urban Population Loss. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40 (2): 441–450. doi: 10.1111/1468-2427.12289

Çaglar, A.- Glick Schiller, N. (2018): *Migrants and City-Making: Dispossession, Displacement, and Urban Regeneration*. Duke University Press. doi: 10.1215/9780822372011

Haase, A. - Bernt, M. - Grossmann, K. - Mykhnenko, V. - Rink, D. (2016): Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 23 (1): 86–102. doi: 10.1177/0969776413481985

Jelinek Cs. - Virág T. (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon *Szociológiai Szemle* 2.

Jelinek Cs. (2020): „Gúzsba kötve táncolunk” – Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának a politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban *Szociológiai Szemle* 2.

Koós B. (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció az ezredforduló után *Tér és Társadalom*, 34 (1): 48-68. doi: [10.17649/TET.34.1.3182](https://doi.org/10.17649/TET.34.1.3182)

Kovai C. (2020) Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”: tanoda programok mozgásterei egy zsugorodó városban *Szociológiai Szemle* 2.

Mykhnenko, V. - Turok, I. (2008): East European cities – patterns of growth and decline, 1960–2005- *International Planning Studies*, 13 (4): 311–342. doi: 10.1080/13563470802518958

Németh, K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe: egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései *Szociológiai Szemle* 2.

Virág T. (2020): Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban *Szociológiai Szemle* 2.

Wolff, M. - Wiechmann, T. (2018): Urban Growth and Decline: Europe’s Shrinking Cities in a Comparative Perspective 1990–2010. *European Urban and Regional Studies*, 25 (2): 122–39. doi: [10.1177/0969776417694680](https://doi.org/10.1177/0969776417694680)

Zolnay J. (2020): Tér-vakság. Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában. *Szociológiai Szemle* 2.